

KENTLERİN NEOLİBERALİZMLE İMTİHANINI ANLAMAK: KENTLEŞMENİN EKONOMİ POLİTİĞİ VE “FİİLEN VAR OLAN NEOLİBERALİZM”¹

Understanding Cities' Challenge with Neoliberalism: Political Economy of Urbanization and “Actually Existing Neoliberalism”

Hatice TURUT

Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Coğrafya Bölümü, Sakarya-Türkiye
haticeturut@sakarya.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6081-4132

Ertuğrul Murat ÖZGÜR

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi,
Coğrafya Bölümü, Ankara-Türkiye
ozgur@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2146-7721

(Teslim: 21 Haziran 2022; Düzeltme: 19 Eylül 2022; Kabul: 22 Eylül 2022)
(Received: Haziran 21, 2022; Revised: September 19, 2022; Accepted: September 22, 2022)

Abstract

Studies on the criticism of space production in urban research have become a subject of more interest in recent years. The aim of this study is to discuss the political economy of urbanization, focusing on the ways in which critical urban theorists reread the city. Starting from the theory of “actually existing neoliberalism” developed by critical urban theorists such as Brenner and Theodore, institutional and spatial transformations in the urbanization process of neoliberalism were examined in this work. The first is the path-dependent character of neoliberal practices; the second is the creative and destructive moments of neoliberal policy and institutional changes; and the third is the transformation of cities into critical arenas for neoliberal interventions. To further contribute to the critical knowledge base of urban geography studies, the paper ends with a discussion of the study examples that investigate the city from a political economy perspective.

Keywords: Neoliberal urbanization, critical urban theories, actually existing neoliberalism, political economy, dialectic

Öz

Kent çalışmalarında mekân üretiminin eleştirisine yönelik araştırmalar son dönemlerde daha fazla ilgi konusu haline gelmiştir. Bu çalışmanın amacı eleştirel kent teorisyenlerinin kenti yeniden okuma biçimlerine odaklanarak kentleşmenin ekonomi politikasını tartışmaktır. Brenner ve Theodore gibi eleştirel kent teorisyenleri tarafından geliştirilen “fiilen var olan neoliberalizm” kuramından hareketle, çalışmada neoliberalizmin kentleşme sürecinde kurumsal ve mekansal dönüşümler incelenmiştir. Kurama göre neoliberalizmin kentleşmesi üç evrede gerçekleşir. Bunlardan birincisi, neoliberal uygulamaların *yol bağımlı* karakteri; ikincisi, neoliberal politika ve kurumsal değişimlerin *yaratıcı ve yıkıcı momentleri* ve üçüncüsü *kentlerin* neoliberal müdahaleler açısından kritik arenalara dönüşümüdür. Çalışma, kentsel coğrafya çalışmalarının eleştirel bilgi tabanına daha fazla katkı sağlamak için, kenti ekonomi politik perspektif ile okuyan araştırma örneklerinin tartışması ile son bulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberal kentleşme, eleştirel kent kuramları, “fiilen var olan neoliberalizm”, ekonomi politik, diyalektik

¹ Bu makale “Türkiye'nin İki Orta Ölçekli Kentinin Neoliberal Kentleşme Deneyimi: Eskişehir ve Konya Örnekleri” başlıklı doktora tezinin teorik tartışmasından yararlanarak yeniden üretilmiştir.

“Gerçeklik gözümüzle gördüğümüzden daha fazla bir şeydir ve bu bakımdan da sadece ve sadece görüntülere, gözümüze çarpan anlık ve dolaysız verilere odaklanma, son derece yanıltıcı sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Bu durum ise toplumda oldukça yaygındır. Pek çok insan, çoğu durumda, hemen yakınında gördüğü, duyduğu ve rastladığı şeylere bakarak gerçekle taban tabana zıt sonuçlara ulaşmaktadır. İşte burjuva ideolojisine özgü pek çok çarpıtma da böyle ortaya çıkmaktadır”
(Ollman, 2019).

1. GİRİŞ

Kentin tanımında şimdiye kadar kullanılan nüfus büyüklüğü, ekonomik yapı, yönetim biçimi ve fonksiyon gibi ölçütler, günümüz kentlerini yeterince tanımlamaya ve anlamaya olanak vermemektedir (Pacione, 2009). Dünyada XX. yüzyıl başlarından itibaren üretim biçimlerinde ve toplumsal yapıda meydana gelen değişimlere, gittikçe kapsama alanını genişleten küreselleşme dinamikleri de eklenince, kentlerin sosyo-mekansal örüntüleri bundan önemli ölçüde etkilenmiştir. Kentler artık finansal krizlerin, sosyal çatışmaların ve toplumsal hareketlerin mekanı haline gelerek karmaşık bir hâl almıştır. Kentlerin karmaşıklaşması, beraberinde kentsel coğrafya araştırmalarında eleştirel perspektifli interdisipliner kuramların önemini artırmıştır.

Devlet ile ekonomi ilişkilerinin derinden ve yeniden düzenlenmesi yoluyla mekanın *devlet tarafından kontrol edilen bir enstrüman* halini alması (Cahill, 2010; Özdemir, 2010) ve kent sınırlarının şeffaflaşması ile kentselliğin tüm gezegene yayılması (Brenner, 2014), kentsel coğrafya araştırmalarının yeni bakış açılarıyla ele alınmasını da gerekli kılmaktadır. Nitekim artık kentler, sermayenin kârını artırmak amacıyla sürekli olarak onun çıkarlarına hizmet edecek biçimde yeniden düzenlendiği için (Brenner vd., 2014), Lefebvre, Harvey ve Castells gibi öncülerin girişimleriyle eleştirel kent çalışmaları gündemi ortaya çıkmış ve bu gündemin odağına da kentlerin kapitalizmle metalaşması süreci yerleşmiştir.

Küresel ölçekte 2000’li yıllardan itibaren hız kazanan neoliberalizmin kentleşmesi, kentsel mekanın üretimini ve tüketimini sıradanlaştırarak gündelik hayata damgasını vurmuştur (Schmid, 2014). Aktörler arası politik mücadeleler dahi kentleşmenin yönünü, hızını ve boyutunu etkilemeye başlamıştır. Artık kentler, sadece neoliberalizmin deneyimlendiği mekanlar değil, aynı zamanda onun girdiği her krizden daha güçlü bir biçimde çıkmasını sağlayan odaklar haline almıştır (Brenner & Theodore, 2002). Bununla birlikte, çelişkilerin mekanına dönüşen kentler, gün

geçtikçe küresel anlamda daha belirsiz, ekonomik ve ekolojik olarak daha kırılğan hale gelmiştir (Peck vd., 2009). İşte bu noktada, Brenner ve Theodore’un (2002) “fiilen var olan neoliberalizm” (actually existing neoliberalism) kuramı, bizi kentleşmeyi apolitik düşüncelerle ele almanın girdabından kurtararak kentlerin yerel bağlamda özgülleşme deneyimlerinin anlaşılmasını ve kentin tüketim nesnesi haline gelmesinin politik süreçlerini kavramamızı sağlamaktadır. Bu kuramın verdiği üç aşamalı sorgulama, küresel sermayeye eklemleme yarışında kentlerin değişim sürecini anlamak, sorgulamak ve teşhir etmek için bize kapsamlı bir çerçeve önerisi sunmaktadır.

İngilizce literatürde “fiilen var olan neoliberalizm” kuramının kent çalışmalarına entegre edildiği çok sayıda uygulamalı örnek bulunurken, Türkiye literatüründeki çalışmalar daha az sayıda olmakla birlikte ağırlıklı olarak Şehir Planlama ve Kamu Yönetimi alanlarında ve İstanbul örneğinde gerçekleştirilmiştir². Bu makale, görünenin arkasındaki gerçekliği aramanın bir aracı olarak “fiilen var olan neoliberalizm” kuramını kentleşmenin ekonomi politikliği bağlamında tartışmaktadır. Böylece günümüz Türkiye kentlerine farklı bir bakış açısıyla bakmayı ve onları anlamayı isteyen araştırmacılar için kentsel coğrafya çalışmalarına alternatif bir teoriyi tanıtmayı ve de coğrafya disiplininin kent alanına yeni bir tartışma biçimini dahil etmeyi amaçlamaktadır.

Makalenin geri kalanında önce, “*fiilen var olan neoliberalizm*”in ekonomi politikliğine odaklanılmakta, ardından neoliberal kentleşmenin eleştirisine yeni bir soluk getiren ve bir önceki çalışmada³ yeni nesil kent teorisyenleri olarak tanımlanan Brenner ve Theodore’un “fiilen var olan neoliberalizm” perspektifinin kente uyarlanması ele alınmaktadır. Sonuç bölümünde ise kentsel coğrafya çalışmalarında eleştirel ve interdisipliner yaklaşımların önemi tartışılmaktadır.

² Aksoy (2014); Geniş (2020); Karaman (2008), Kurtuluş, (2005, 2005a); Öktem, (2005); Penpecioglu (2016) ve Şen (2005).

³ Chicago ekolünden başlayarak kentleşme teorilerine odaklanan önceki çalışmamızın kapanış argümanı, günümüzdeki kentleşme süreçlerini anlamının yapı-söküm analizlerine odaklanan teoriler ile mümkün olacağına yöneliktir. Eleştirel kent kuramlarından “fiilen var olan neoliberalizm”e odaklanan bu çalışma, bir öncekinin devamı niteliğindedir (Bkz. Turut & Özgür, 2018).

2. "FİİLEN VAR OLAN NEOLİBERALİZM"İN EKONOMİ POLİTİĞİ

Yeni nesil kent kuramcılarının uzun süredir tartıştığı *fiilen var olan neoliberalizm* teorisinin ekonomi politikası bu bölümde üç alt başlık altında irdelenmektedir. Öncelikli olarak, devletin düzenleme mekanizmasının neoliberalleşme sürecini başlatması ve sürdürülebilirliğin sağlanmasındaki rolü ele alınmış, ardından kentleşme sürecinin anlaşılmasında söz konusu teorisinin sağladığı perspektifler tartışılmıştır. Son olarak, teorisinin birbiriyle bağlantılı üçlü yapısı ele alınmıştır.

2.1. Refah devletinden düzenleyici devlete dönüşüm

Neoliberalizmin ne olduğuna dair pek çok tanımlamanın var olduğu bir ortamda onun ne olmadığını söyleyerek başlamak daha iyi olabilir. Her şeyden önce neoliberalizm, devletin ekonomiden elini çekmesi değildir. Aksine devlet, neoliberal politika reçetelerinin uygulanmasını kolaylaştıracak en önemli aktörlerdendir. Loïc Wacquant (2012), "fiilen var olan neoliberalizm" in tarihsel antropolojik çözümlemesinde üç argüman öne sürmektedir: (1) Neoliberalizm, ekonomik değil politik bir projedir, devletin parçalanmasını değil, yeniden yapılandırılmasını gerektirmektedir; (2) Neoliberalizm, bürokrasinin sağa yönelmesini desteklediği için sınıf yapısının en üst katmanına liberalizmi konumlandırırken en altta cezalandırıcı paternalizmi⁴ uygulayan Sentör devleti⁵ yaratmaktadır ve (3) Devletin cezai kanadının güçlendirilmesi için polis, mahkemeler ve hapishaneler neoliberal yönetimin politik antropolojisine dahil edilmektedir. Wacquant, neoliberalizmin kurumsal olarak beslediği Keynesyen-Fordist dönemin kapanışından

sonra piyasa yönetimi ile ceza arasında derin bir yapısal ve işlevsel birliktelik olduğunu iddia etmektedir (Collier, 2012). Çünkü neoliberal sistemin üreteceği ve derinleştireceği eşitsizliklerin kentlerde sosyal çatışmalara neden olması ve kaosu yönetilmesi hususunda yönetici seçkinlerin otoritesinin tazelenmesi, neoliberalizmin devamlılığı açısından kolaylık sağlayacaktır (Wacquant, 2012).

Neoliberalizmi "sermayenin emek karşısında tarihi zaferi" olarak niteleyen Berger (1999), devleti salt düzenleme mekanizmasını üstlenen edilgen bir varlıktan ziyade, bu süreci etkileşimli bir biçimde toplumla paylaşan bir fail olarak ele almaktadır. Böylece "çoklu aktörleri içeren devlet"⁶ rolüne atıf yapmaktadır (Braithwaite, 2008). Burada sözü edilen düzenleme, geleneksel bir biçimde komuta etme fiilinden farklılaşarak devletin kontrolünde ve aslında tüm risklerin devlet tarafından üstlenerek özelleştirme üzerinden geliştirilen yeni bir iş bölümüne karşılık gelmektedir⁷. Devletlerin asıl görevi olan düzenlemek, temin etmek ve dağıtmak yerine, olayların akışını yönlendirmek ile meşgul olması, devletin düzenleyici özelliğinden çok daha geniş, kapsamlı ve çok aktörlü yönetim sürecini meydana getirmektedir (Braithwaite, 2005). Ancak burada dikkat çeken husus, yeniden yapılandırma projeleri kapsamında sürekli olarak neoliberalizmin yeni düzenleme birimleri oluşturmak suretiyle devletin düzenleyici rolünü daha karmaşık ve zayıf hale getirmesidir (Jordana & Levi-Faur, 2004). Düzenleme işlevinin sürekli olarak farklı aktörlere devredilmesi, düzenlemede devletin rolünü azaltıp sermayeye daha büyük anlamlar yüklediği için Levi-Faur (2005) içinde bulunduğumuz çağı "düzenleyici kapitalizm çağı" olarak tanımlamaktadır. Çünkü düzenlemeyi sağlayan devlet değil, piyasanın kendisidir (Braithwaite, 2008). Ancak, sürecin ilerlemesindeki engelleri ortadan

⁴Paternalizm (paternalism), bir kişinin kendi iyiliği için özgürlüğüne yapılan müdahaleler olarak tanımlanmaktadır (Sankowski, 1985). Burada müdahale eden ve/veya edilen bir birey, topluluk veya devlet ölçeğinde olabilir. Müdahalenin motivasyonu kişinin şimdiki durumundan daha iyi bir durumda olacağı iddiası ile meşrulaştırılmaktadır. Dworkin'e (2000) göre, paternalizmin ortaya çıkması için öznenin özgürlüğünün ve özerkliğinin kısıtlama altında olması gerekmektedir. Örneğin, devletin bireyleri emeklilik sistemine dahil olmaya zorlaması veya motosiklet sürücülerinin kask takmasını zorunlu kılması gibi. Eğer özne bu davranışı kendi isteği dışında gerçekleştiriyorsa paternalizm gerçekleşmektedir.

⁵Sentör devlet (Centaur state) kavramı, Wacquant tarafından yarı insan, yarı at dört ayaklı ve iki kollu mitolojik bir karaktere atfen kullanılmıştır. Sentör devlet mekanizması tüm vatandaşlara eşit bir biçimde muamele edilmesini zorunlu hale getiren demokratik normu ihlal etmektedir (Wacquant, 2014). Yaratığın sahip olduğu dört ayak, neoliberal devletin üzerine konumlandığı dört politikayı temsil etmektedir: Ekonomik, sosyal, kriminal ve kültürel (Janebova, 2022). Sentör devlet ekonomik ve kültürel sermaye

sahiplerinin yaşam alanlarını genişletmek için yukarıda savaşçı, canlandırıcı ve özgürleştiricidir; eşitsizliğin derinleştiği, güvencesizliğin yayıldığı alt tabakadaki nüfus için müdahaleci ve kısıtlayıcıdır (Wacquant, 2012).

⁶Osborne ve Gaebler'in (1992) denizcilik metaforundan ilham alan Jordana ve Levi-Faur'a (2004) göre, refah kapitalizminin yerini alan düzenleyici kapitalizmde devletin yönlendirmesi (steering) ve sivil toplumun kürek çekmesi (rowing) idealize bir durumdur (Ayrıntı için bkz. Braithwaite, 2000; Jordana & Levi-Faur, 2004; Levi-Faur, 2005). Bu süreçte devlet özel sektöre ve çeşitli kamu kurumlarıyla iletişimde yetkiyi sağlayan ve dağıtan mekanizmanın yanı sıra olayların akışını belirleyen bir yönetim modeli de geliştirmiştir. Örneğin, devlet yönlendirme sorumluluğunu elinde tutarken, iş dünyasına ve sermayeye teknolojik yenilik işlevlerinin karşılanması rolünü vermiş ve böylece şirketleşme kapitalizmi giderek artan biçimde hâkim olmaya başlamıştır (Cahil, 2010; Braithwaite, 2008; Levi-Faur, 2005). Bir gecede zenginleşen aile şirketleri, bu sürecin en görünür çıktıkları arasında sayılabilir.

⁷Yap-işlet-devret modeli, bu sürece örnek verilebilir.

kaldırmak için devletin “otoriter” ve hatta ceza ile ilgili gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. İşte bu nedenle, neoliberalizmin uygulanmasında devlete yüklenen anlamın belirsizleşmesi, teori ile pratik arasında da uyumsuzluğa neden olmaktadır. “Fiilen var olan neoliberalizm”e ilişkin literatürde neoliberal gelişme, sermayenin güçlendirilmesi, sermaye önündeki kısıtların kaldırılması ve özelleştirme yoluyla metalaşma alanının genişletilmesi olarak ele alınırken (Cahill, 2010), neoliberalleşme sürecinin kendisi, sınıfa dayalı politik bir eylem olarak tanımlanmaktadır (Duménil & Lévy, 2004; Harvey, 2015). Metalaşma alanının genişletilmesi için en uygun coğrafi ölçek ise kentlerdir. Ekonomi politigin yeniden yapılandırılması için devlet baskısına ihtiyaç duyulmakta ve çoğu kere askeri darbeler ile bu sürecin önü açılmaktadır. Bu bağlamda, Cahill (2010), neoliberalleşme sürecinde devletin küçülmesi metaforunu reddetmekte, bunun yerine devletin bu süreçte aktivist bir rol üstlendiğini savunmaktadır. Karar mekanizmalarının temel aktörü olan devlet, küçülmek yerine sermayenin büyümesinin önündeki tüm engelleri ortadan kaldırarak uygun koşullar yaratan ve kentsel mekandaki değişim değerini en üst düzeye çıkarmak için çaba sarf eden bir faile dönüşmektedir.

Neoliberalleşme sürecinde devlet öncü konumda olup farklı aktörlerin sürece dahil olmasına katkı sağlamaktadır. Bu nedenle aktörlerin ve rollerinin yeniden tanımlanması bir ihtiyaç halini almaktadır. Friedman (2002) devletin ve piyasanın rolünü şu şekilde yeniden tanımlamaktadır: Devlet, “ekonomik oyuna ilişkin kuralların değişiminde bir araç rolü üstlenen ve kuralların yorumlanmasıyla ilgili anlaşmazlıkları karara bağlayan [bir hükümet]” iken piyasanın rolü ise “uygunluk aramadan oy birliğine karar vermesidir. Yapılmak istenen eylemin karakteristik özelliği siyasi arenada uyum ya da zorlama eğilimini göstermesidir. Soruna ‘evet’ ve/veya ‘hayır’ ile karar verilir” (2002) şeklinde tanımlayarak çözüm odaklı olmak yerine sermaye ve karı öncelik haline getirip günü kurtarmaya yönelik politikalara eleştiri getirmektedir. Bu nedenle, içinde bulunduğumuz son kırk yıl, “devlet ile ekonomi ilişkilerinin yeniden düzenlendiği dönem” olarak tanımlanabilir (Cahill, 2010).

Devlet ile piyasanın birlikteliği ve sürece yönelik bu tür yeniden tanımlamalar, Brenner ve Theodore’un (2002) neoliberal teorinin çelişkilerine yönelik iddialarını da güçlendirmektedir. Çünkü neoliberal doktrin, devlet ile piyasayı birbirine zıt iki unsur gibi yansıtmaktadır. Oysa ki, devletler sermayenin derinleşmesinde ve yeniden üretilmesinde doğrudan ya da dolaylı olarak rol oynamaktadır. Öyle ki, 18. ve 19. yüzyılda İngiltere’de ortak arazilerin (common land) çitlenmesi sonucu mülk sahibi ve

mülsüz sınıflar devlet eliyle yaratılmıştır (Cahill, 2010). Bu süreçte, yoksul sınıfların görünür hale gelmesi yoksulların nüfus olarak artması ve mekansal olarak ötelenmesi gibi farklı mekanizmalar eşliğinde ve tesadüfi bir biçimde ilerlemiştir. Diğer yandan “*Bırakınız yapsınlar!*” kapitalizminin hâkim olduğu bu dönemde, devlet piyasaya müdahale etmekten ziyade, toprak sahipliğine dayalı sınıf yaratımında düzenleme mekanizmasını işleterek üst gelir grubu için tesadüf olmayacak bir biçimde kolaylaştırıcı rol üstlenmiştir (Cahill, 2010). Bir diğer çelişki ise neoliberalizmin “tek beden herkese uyar” mantığını dayatmasıdır. Oysa neoliberal yeniden yapılandırma projeleri ve işleyiş biçimleri bağlamsal olarak gömülü olduğu için neoliberal piyasa güçleri de farklı coğrafyalarda farklı biçimlerde hareket etmektedir (Brenner & Theodore, 2002). Bu nedenle neoliberal teori ile pratik arasındaki uyumsuzluk sadece evrensel düzeyde bir neoliberal şablonu olabilir olmaktan çıkarmakla kalmayıp, kentsel ölçekte neoliberalizmin eşitsiz coğrafyalarını da yaratmaktadır.

İşte bu noktada, Brenner ve Theodore (2002) kentleri, “*neoliberal girişimlerin açıkça ifade edildiği kritik coğrafi arenalar*” olarak tanımlamakta ve neoliberalizmi yapı-söküm ile analiz ederek sürecin anlaşılmasında üç önemli tema önermektedir: *Yol bağımlılığı, yaratıcı yıkım ve kentler*. “Fiilen var olan neoliberalizm” kuramı, düzenleme mekanizmalarının geçmişten miras alınması ve piyasa odaklı yeniden yapılandırma projeleri arasındaki yola bağımlı, ancak bağlamsal olarak *özgül* etkileşimleri anlamayı zorunlu kılar. Bu da çağdaş neoliberalizasyon süreçlerinin değişimsiz yeni tepkimelere yol açan bir katalizör olarak tanımlanmasına ve ekonomi politik alanın her bir coğrafi ölçek için spesifik olarak tanımlanan *yaratıcı yıkım* ifadesine yol açmaktadır (Brenner & Theodore, 2002).

2.2. Neden “fiilen var olan neoliberalizm”?

Neoliberalizmin “esneklik” nosyonu, 19. yüzyılda hâkim olan “bırakınız yapsınlar!” liberalizmine yönelik sempatik bir benzetme üzerinden yükselerek, piyasa ve sermaye yanlısı doğaçlama kararlar ve iktidar (güç) oyunlarıyla temsil edilmektedir (Peck vd., 2018). Neoliberal anlayışın doğaçlama yapısı, gerçek zaman ve mekanlarda farklı biçimlerde tezahür etmektedir. Öyle ki, her ne kadar neoliberalizmin yeniden düzenleme pratikleri evrensel bir niteliğe sahip ve “saf” gibi görünse de gerçekte var olan tezahürler farklı kıtalarda, ülkelerde ve kentlerde çok biçimli, tutarsız ve eşitsiz coğrafi gelişme ile dikkat çekmektedir (Peck vd., 2018). Bu nedenle “fiilen var olan neoliberalizm” literatüründen hareketle, neoliberalizmin ne olmadığı sorusuna yeniden dönersek; basit bir serbest piyasa ekonomisi,

liberal anlayış ve devletin geri çekilmesinin reddi ile aslında neoliberalizmin "tamamlanmamış proje" olarak yeniden tanımlanması mümkün hale gelmektedir. Öyle ki, *neoliberal yeniden kalkınma reçeteleri evrensel düzeyde stabil özelliğe sahip ise neoliberal ekonomik modeli benimseyen ülkelerde mekansal eşitsizlik neden vardır?* İşte bu sorudan hareketle, piyasanın sürekli olarak yeniden düzenlenmesi hususunda neoliberalizmin açık uçlu bir sürece ve sonu gelmeyen bir hikâyeye dönüşmesi, bizleri neoliberal teori ile pratik arasındaki çelişkinin derinliğiyle yüzleştirmektedir: *Görünenin ardındaki gerçeklik!*

Neoliberalizm, basit bir biçimde devleti sınırlayan, kamu kaynaklarını özelleştirebilen ve kuralsızlaştırmanın önünü açan bir üst anlatı ve tüm bunların devletin var olan kurumsal kimliğine karşılık gelip gelmediğini göstermek olarak tanımlanamaz (Dean, 2012). Çünkü geçmişten günümüze neoliberal politika reçeteleri belirli küresel bir kalıba bağlı kalarak değil, anlık kararlar alınarak sosyal çatışma ve krizlerin doğrudan müdahalesi ile gerçekleşmemiştir. Aksine krizin var olmadığı zamanlarda bile denemeyanılma deneyleri ile yeniden uyarlanabilir reçeteler oluşturulmuştur (Peck vd., 2018). Goldstein (2012), değişmez bir tanımdan bu anlayıştan hareketle, neoliberalizmi "hem teorisi hem de pratiği, belirli lokasyonlarda gerçek zamanlı olarak ortaya çıkan zamansal ve mekansal olarak konumlanmış sosyal süreçler" olarak yeniden tanımlamaktadır. Bu nedenle her mekânın neoliberalleşme deneyimi, kendi tarihsel bağlamından yükselmektedir ve dolayısıyla da kendine özgü gerçekleşmektedir.

Piyasanın her bir kriz karşısında neoliberal yeniden düzenleme reçetelerini yeniden düzenlemesi neoliberal süreci sonu gelmeyen bir hikâyeye dönüştürmektedir. Dolayısıyla neoliberalleşme deneyimini anlamak için odaklanılması gereken husus sonuç değil, sürecin ta kendisidir. İşte bu süreç eşitsiz, öngörülerin tutmadığı, çelişkili, yaratıcı bir biçimde yıkıcı, ancak uyarlanabilir bir süreç (Peck vd., 2018) olduğu için "fiilen var olan neoliberalizm" kuramı süreci şablon bir teorinin içine yerleştirmenin aksine, her bir coğrafi birimde tarihsel olguları (olaylar, krizler, seçimler vs.) dikkate alarak farklı yörüngelerin tanımlanmasını sağlayan bir yaklaşıma olanak tanımaktadır. Çünkü bu yaklaşımda neoliberalizmin kendisi tartışmalı bir süreç olarak işe koyulmaktadır (Cahill vd., 2018) ve çelişkilerin coğrafi özgünlüğü üzerinden yörüngeleri inşa etmeye çalışmaktadır.

"Fiilen var olan neoliberalizm" yaklaşımının meta teorilerden farkı, neoliberal yeniden kalkınma programlarını zamansal ve mekansal olarak "uyarlanabilir" bir biçimde tanıma olanağı sunmasıdır. Örneğin, kapitalist sistemde yönetim biçiminin

sürekli olarak değişimiyle birlikte David Harvey (2015) neoliberalizmi, "[...] iktidarı ekonomi seçkinlerine iade edip, sermaye birikimi için gereken koşulları yeniden oluşturmaya yönelik siyasi bir proje olarak yorumlanabilir" şeklinde ifade etmektedir. Elbette bu süreç sermaye sınıfının çıkarlarını cıvalayan ve meşrulaştıran söylemsel çerçeveler olarak da tanımlanabilir (Cahill vd., 2018). Dolayısıyla farklı coğrafi birimlerde deneyimlenen neoliberalizmin değişen tanımlama biçimleri, faileri, uygulama reçeteleri ve ortaya çıkan yeni mekansal örüntüleri, evrensel bir neoliberal şablonun mümkün olamayacağını ön kabulü olarak da görülebilir. Bu nedenle çelişkili, tutarsız ve eşitsiz coğrafi görünümünün varlığı, "fiilen var olan neoliberalizm" kuramına olan ihtiyacı görünür kılmaktadır (Peck vd., 2018).

2.3. Neoliberal politikalar yoluyla kentin değişim sürecinin anlaşılması

Eleştirel bir yaklaşım ile kentleri yeniden okumak için çözüm sunan "fiilen var olan neoliberalizm" kuramı, Lefebvre'in (2014) *kapitalizmin mekanı ele geçirmesi ve orada kendi mekanını üretmesine* benzer bir perspektif ile neoliberalizmin kendisinin kentleşmesine dikkat çekmiştir. Son dönemlerde popüler hale gelen çılgın projeler ile kentlerin araçsallaştırılarak bir üretim nesnesi haline gelmesi kapitalizmin mekânla birlikte anlam kazanmasına yol açmıştır. Evrimsel olan bu sürecin sosyo-mekânsal ve tarihsel açıdan anlaşılmasında "fiilen var olan neoliberalizm" kuramı eleştirel bir perspektif sunmuştur (Turut, 2018). Çünkü *kapitalizmin gelişim sürecinde, mekânın kendisi metalaşmış ve sermaye birikim süreçleri açısından yaşamsal bir önem kazanmıştır* (Şengül, 2009). Böylece kapitalizmin mekânda meşru hale gelmesi, onun mekâna yerleşmesi ve orada kendini yeniden üretecek bir mekân yaratması şeklinde kavramsallaştırılmıştır (Gottdiener, 2001).

Felsefi olarak "sınırsız sömürü ütopyası"na (Brenner & Theodore, 2002; Hilgers, 2012) yaslanan neoliberalizm, 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başındaki krizden kendini onararak, yenilenmiş halde geri dönmüştür. "Kaçınılmaz küreselleşme" söyleminin kuralsızlaştırma ile entegre edildiği yeni dönemde kuralsızlaştırma eylemi siyasette yerleşme, ekonomide özelleştirme ile karşılık bulmuş ve yeniden kurallaştırma çelişkisiyle varlık göstermiştir (Arı, 2006). Söz konusu yenilenmede özellikle metalaşmayı yaygınlaştırmak için bir dizi politika tekrar hayata geçirilmiştir. Kamu hizmetlerinin daraltılması ve örgütlü emeğin küçültülerek özelleştirme ve yabancı sermaye yatırımlarının artırılması, en önemlisi de yoksulluğun suç haline getirilmesi için yeni politikalar

geliştirilmiştir. Devletin rolünün bu aşamada azaltıldığına yönelik bir algı oluşsa da neoliberal anlayışta devlet ekonomiden elini çekmemiş, aksine, neoliberal politika reçetelerinin uygulamaya geçirilmesini kolaylaştıran en önemli aktörlerden birine dönüşmüştür (Brenner & Theodore, 2002). Garreten'e (2017) göre, neoliberalleşme sürecinde parçalanmış şey, devletin kendisinden ziyade kalkınmacı ideolojisidir. Çünkü neoliberal reformlar yoluyla devlet, kamusal üretim kapasitesi özelleştirilen ve piyasaya boyun eğen yeni bir kimliğe bürünmüştür.

Gramsci, neoliberalizmi sermaye gruplarının çıkarları doğrultusunda devletin yeniden yapılandırıldığı ideolojik bir hegemonik proje, Foucault ise gerçekliğin resmini şekillendiren bir söylem olarak tanımlamaktadır (Barnett, 2005). Gerçekliğin bağlamından kopararak yeniden ve söylemsel olarak inşa edildiği bir süreçte her söylem kendi ideolojisini barındırmakta ve her ideoloji kendi mekanını yaratmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik temelli bir yaklaşım olarak görülen ancak siyasi bir ideolojiden öteye gidemeyen neoliberalizmin yarattığı eşitsizlik özellikle kentlerde yoğunlaşmaktadır (Theodore vd., 2012). “Fiilen var olan neoliberalizm” kuramı, neoliberalizmin yola bağımlı ancak tutarsız ve eşitsiz coğrafyalarında, kentlerin rolünü anlamak için yapısal bir çözümlemeyi mümkün kılmaktadır. Kuram, hem yol bağımlılığı ekseninde gelişirken kendi özgün coğrafyalarını yaratan hem de önceki kurumsal çerçeveler üzerinden yükselerek her defasında yeni bir piyasa disiplini oluşturan küresel bir sürece işaret etmektedir (Garreton, 2017). Böylece kentlerin ekonomi politik alanının hem tarihsel süreçte gelişimini hem de derinlemesine bir çözümlemesini yapmayı olanaklı kılmaktadır.

Peck vd. (2018), kuramın neoliberalizmin kesitsel ve düzlemsel olarak çeşitlerinin ve yerleşmelerinin kabulüne indirgenemeyeceğini ve asıl hususun tarihsel bir süreç olarak neoliberalleşmenin kümülatif karakterinin sorunsallaştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü her yeniden yapılandırma döneminde uygulamaya konulan yeni kararlar mevcut süreç ile bütünleşerek yeni bir adaptasyon süreci oluşmakta ve neoliberalizm tamamlanamaz bir projeye dönüşmektedir. Bu nedenle ideolojik tuzaklardan kurtulmak için “fiilen var olan neoliberalizm” kuramı,

bize metodolojik temel sağlayan beş öncül sunmaktadır (Brenner & Theodore, 2002):

Sermayenin kontrol ve düzenleme sorunu: Kapitalist sistem sermayenin birikim sürecinde oluşabilecek olası çatışmalara karşı kurallar yaratarak kapitalist sistemde geçici de olsa kurumsal bir peyzaj oluşturur. Hilgers'e (2012) göre bu durum toplumsal koşulların optimal hale getirildiği bir yaratıcı devlet ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır.

Kapitalizmin değişken tarihsel coğrafyaları: Sermaye birikimine ve düzenlenmesine ilişkin uygulamalar, yer ve ölçeğe eklenmiştir. Sermayenin uzun dönemli ayakta kalması, mekân üretimi ile öncüllemektedir. Mekânsal onarımın⁸ (spatial fix) garanti edilememesi ise birikim arayışındaki sermayeyi sürekli yeni alan arayışlarına yöneltmektedir. Bu durum, kapitalistler için yatırımın tekrar birikime dönüşmesine en büyük katkıyı sağlayacak mekan olarak kenti ön plana çıkarmaktadır. Kısa vadeli çözümlerin son durağı haline gelen kent, sonunda yamalı bir bohça şeklini almaktadır.

Eşitsiz coğrafi kalkınma: Kapitalist sistem, belirli yerlerin ve ölçeklerin ve yine belirli grupların diğerlerine göre daha ayrıcalıklı olduğu spesifik coğrafi peyzajlar ve söylemler yaratmaktadır. Sermayenin ayrıcalıklı yerler arasında kolay hareket etmesi ise hem kapitalizm içindeki rekabeti hem de sınıflar arası mücadeleyi canlı tutmaktadır.

Eşitsiz coğrafi kalkınmanın düzenlenmesi: Eşitsiz coğrafi kalkınmanın düzenlenmesine yönelik uygulamalar çelişki içermektedir. Çünkü eşitsiz kalkınma hem sermaye birikimine hizmet eder, hem de farklı uygulamalarda bariyer işlevi görür. Örneğin, yoksulluk bir yandan yoksulların “insani sermayelerini geliştirmede gerekli sağduyu ve yetenekten yoksun olmaları [bahanesine]” (Harvey, 2012) bağlanırken, diğer yandan eşitsizliği düzenlemeye yönelik bölgesel politikaların uygulanması gibi önlemleri “zorunlu” kılmakta ve kamu rızası oluşturmada kolaylık sağlamaktadır.

Devletin düzenleme rolünün değerlendirilmesi: Eşitsiz kalkınmanın düzenlenmesinde devlet stratejileri ekonomi politik koşullarda ve sosyo-mekânsal mücadelelerde gelişmektedir. Devlet kurumlarının politikaları, eşitsiz kalkınma süreci ile çevrelenmiştir. Devlet eşitsiz kalkınma düzenlemelerine yeni yaklaşımların dahil edilmesinde

⁸Mekânsal onarım (spatial fix), kapitalizmin coğrafyasını dönüştürerek sermayeyi verimli bir şekilde absorbe etmeyi sağlayan geçici ve coğrafi çözümdür (Schoenberger, 2004). Belirli bir yerde sermayenin aşırı birikimi, o bölgeye yeni yatırımların yapılmasını engeller. Bu durumda sermaye ve emek fazlası yeni

mekanlara yoğunlaşır ve sonunda eşitsiz gelişim döngüsü meydana gelir. Sermaye fazla, emek eksik ise sermaye emek fazlası alanlara göç eder veya ucuz emek ithal edilir, böylece sermaye ucuz emekten yararlanır (Warf, 2010). Eşitsiz gelişimi körükleyen bu yaklaşımda kapitalizmin amacı zamanı paranteze alarak krizi ertelemektir.

anahtar kurumsal bir rol üstlenmekte ve yaratıcı kimliğini ön plana çıkarmaktadır.

İşte bu noktada, neoliberalizm, piyasayı öncülleyen *hegemonik bir ideoloji*; devletin müdahalesinden bağımsız olamayan *ekonomi politik bir felsefe*; kamusal varlıkların satışı yoluyla sosyal hayat ve doğal kaynakların metalaştırılmasını rasyonelleştiren *politik bir söylem* olarak karşımıza çıkmaktadır (Peck vd., 2018; Springer, 2012). Dolayısıyla, Brenner ve Theodore, var olan neoliberalizmin coğrafyalarının yalnızca piyasa temelli reformlar ve devlet politikalarının soyut tartışmalarıyla anlaşılmasının mümkün olamayacağını, bu nedenle tarihsel olarak düzenleyici mekanizmaların egemenliği; eşitsiz gelişimi engellemeye yönelik politikalarının neoliberal girişimlere entegrasyonu; ekonomi politik koşullar yoluyla neoliberal politika gündemlerinin ve yeniden yapılandırma stratejilerinin eş zamanlı evriminin de araştırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu doğrultuda, neoliberalleşme mekânlarının analizinde üç aşama devreye girmektedir. Bunlardan birincisi, neoliberal uygulamaların *yol bağımlı* karakteri; ikincisi, neoliberal politika ve kurumsal değişimlerin *yaratıcı ve yıkıcı momentleri* ve üçüncüsü *kentlerin neoliberal müdahaleler açısından kritik coğrafyalara dönüşümüdür*.

2.3.1. Yol bağımlılığı

Brenner & Theodore'a (2002) göre, neoliberalizm basit bir devlet yönetim biçimi ya da ekonomik ilişki modeli değil, tam anlamıyla hegemonik güçler tarafından dayatılan hedefler ve önceliklerin uygulama biçimidir. Sözü edilen neoliberal hedefler; deregülasyon, sermaye hareketliliği, serbest ticaret ve metalaşmadır. Neoliberal öncelikler ise zayıf ve yalın bir demokrasi ortamı, kemer sıkma politikaları, esnekleşmiş emek piyasası, güçlü bölgesel (territory) rekabet, yatırım ve sermayenin serbest akışını sağlamaktır. Bu hedef ve önceliklere meşruiyet kazandıran söylem ise İngiliz Başbakan Margaret Thatcher ile slogan haline gelen "Başka alternatif yok!" (There is no alternative-TINA) söylemidir. Daha yakın geçmişten itibaren bu söylem "küreselleşmenin kaçınılmazlığı" ile yer değiştirmiştir. Dolayısıyla gerçekten de var olan neoliberalizm nosyonu basitçe sosyal, politik ve ekonomik ilişkilere dayalı bir program değil, aynı zamanda küresel ekonomik ve küresel politik alan boyunca dönüşümü sağlayan ve önemli ölçüde "yıkıcı" etkiye sahip bir araçtır. Düzenleyici kurumsal yapı yol bağımlılığı kapsamında dikkate alındığında (Brenner & Theodore, 2002) altı farklı uygulama biçimi meydana gelir:

Ücretlendirme: Ücret ilişkisi devlet, sermaye ve işçi arasındaki mutabakat ile gerçekleşir. Tüm tarafların ortak çıkarını gözeten politik ve ekonomik bir yaklaşım benimsenir, fakat sonuç her zaman tüm tarafların hakkını eşit biçimde gözetmez. Örneğin emek ücretinin artırımı verimliliğin büyümesine bağlı olarak kitlesel tüketimi artırmak için gerçekleşir. Emek ücreti düşük düzeyde artırılrsa da kitlesel tüketime etkisi daha büyük oranda gerçekleşir. Çünkü devlet tüketimi artırmak için diğer araçlarını aktif hale getirir.

Sermayenin rekabet biçimi: Devletler dünya pazarında yarışabilecek firmalarını güçlendirmek adına destekleyici politika biçimlerini hayata geçirir. Burada sermaye sınıfının ulusötesi pazarlara ulaşmasını kısıtlayan politikalar konjonktürel olarak bertaraf edilir.

Finansal düzenleme: Bankalar, şirketlere ve bireylere krediler sağlayarak hem ekonomik bağımlılığı artırır hem de uzun dönemli yatırımların önünün açar.

Devlet ve yönetişimin diğer biçimleri: Yeni düzenlemelerle birlikte devlet, hem kitlesel tüketimi artırmayı teşvik eden uygulamalar ortaya koyar hem de çeşitli yardım programları ile sosyal devlet rolünü üstlenir. Bunu gerçekleştirirken yeniden ölçeklendirme yaparak sosyal yardım programlarında ve uygulamalarında yerel yönetimlere veya kurumlara görevler yükler.

Uluslararası düzenleme: ABD'nin küresel hegemonyayı politize etmesi ve ABD dolarının üstünlüğü, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik anlamda bağımlılığını artırır.

Eşitsiz mekânsal kalkınmanın düzenlenmesi: Ulus devlet sınırları içindeki eşitsiz kalkınmayı düzenlemeye yönelik bir dizi önlem alınır. Özellikle Fordist ekonominin krize girmesiyle birlikte ekonomik kalkınmanın "altın çağını" destekleyen bölgesel organizasyon biçimleri yeniden düzenlenmeye alınmıştır (Swyngedouw, 1992; Brenner & Theodore, 2002).

Neoliberal politika anlayışı, düzenleyici mekanizmalar ve politik kurumsal kararlar yoluyla yaklaşık olarak son elli yıldır sürekli bir dönüşüm içindedir. 1970'lerin saf iktisadi doktrini olan neoliberalizm, 1980'lerde Fordist-Keynesyen ekonominin kaldırılması ve 1990'larda daha sert politik kararların hayata geçirilmesiyle düzenleme reformlarının uygulandığı bir sürece evrilmiştir (Peck & Tickell, 2002). Brenner ve Theodore (2002) neoliberalizmin kurumsal düzeyde yaşadığı bu değişim ve dönüşüm sürecinin anlaşılmasında yol bağımlılığı kavramına dikkat çekmektedir.

Yol bağımlılığı kavramı, yol boyunca gerçekleşen küçük bir şok ya da ani değişimin hatırı sayılır bir geçmişte başlayan sürecin değişebileceği varsayımı ile ortaya çıkmıştır (David, 1985; Page, 2006). Yol bağımlılığı, mevcut ve gelecekteki durum, eylem ve kararlarda geçmişteki durum, eylem ve kararların etkili olduğu anlamını taşımaktadır (Page, 2006). Yol bağımlılığına adapte olma süreçleri ise çeşitli olaylar ve yörüngeler ekseninde gerçekleşmekte ve yol yaratma süreçlerinde momentlere yol açan yaratıcı ve yıkıcı dinamikler yerden yere farklılık göstermektedir (Taşan-Kok, 2015). Burada önemli olan husus, krize karşı önlem olarak sermayenin yeniden birikimini sağlamaktır.

Neoliberal ideolojinin savunucuları, ulus devletin tüm aygıtlarıyla birlikte yeniden yapılandırılmasının yanı sıra yerel düzeyde de devlet politika ve kurumlarının yeniden yapılandırılmasını işaret etmektedir (Broomhill, 2001). Böylece yol bağımlılığına adaptasyon en iyi şekilde gerçekleşebilecektir. Öyle ki, başlangıçta krize karşı bir koruma kalkanı olarak konuşlandırılan neoliberalizm, daha sonra hatalara ve çelişiklere karşı savunma oluşturmak için niteliksel biçimde değişime uğratılmıştır (Jones & Ward, 2002; Peck & Tickell 2002). Brenner ve Theodore'a (2002) göre bu değişim, 1980'lerde Reagan ve Thatcher'ın Ortodoks ve devlet karşıtı neoliberalizmlerinden; 1990'lar boyunca hâkim olan Blair, Clinton ve Schröder'in sosyal olarak daha ılımlı neoliberalizmine geçiş durumu, yol bağımlılığına adaptasyon ve neoliberal yeniden düzenleme stratejileri olarak okunabilir.

2.3.2. Yaratıcı ve yıkıcı momentler

Brenner ve Theodore (2002), "fiilen var olan neoliberalizm"de mevcut kurumsal mevzuat ile acilen uygulanması gereken neoliberal politikalar arasındaki yol bağımlılığını vurgulamak için iki diyalektik moment oluşturmuştur. Bunlardan birincisi piyasa merkezli girişimler ve siyasi uzlaşma yoluyla mevcut kurumsal düzenlemelerin parçalanması, yani, *yıkıcı moment*dir. İkinci ise piyasa merkezli ekonomik büyüme, sermaye üstünlüğü ve metalaşma için yeni bir altyapı oluşturmayı sağlayan *yaratıcı moment*dir.

Kurumsal değişimin yaratıcı ve yıkıcı momentleri, uygulama evresinde birbiriyle yakın ilişkili fakat çatışmalıdır (Brenner & Theodore, 2002). Bu nedenle, neoliberal yeniden yapılandırma projelerinin kriz ile karşılaşması durumunda, ekonomi politik ve kurumsal yeni kararlar doğrultusunda yeni bir evrim süreci başlamaktadır. Burada dönüşümü sağlayacak ve "kurumsal onarım programı" olarak da tanımlanabilecek tedbirler ile mevcut durumun değiştirilmesi yıkıcı dinamiğe karşılık gelirken, sosyo-mekânsal dönüşümü sağlayacak her türlü tedbir ve

karar yaratıcı dinamiği tanımlamaktadır. Bu diyalektik ilişki varlığını sürdürürken Fordist-Keynesyen düzene eleştiri de (Brenner & Theodore, 2002) ihmal edilmemektedir. Böylece yaratıcı momentin hayata geçirilmesi söylemler üzerinden meşruiyet kazanacaktır. Ardından neoliberalizmin öncelikli hedefi haline gelen politik kurumsal dönüşüm, uygulama evresini kolaylaştırarak yaratıcı yıkımın coğrafyalarını şekillendirmeye başlayacaktır.

Neoliberal yeniden yapılandırma sürecinin önemli bir aşaması olan bu evrede, göz ardı edilmemesi gereken bir husus da yıkıcı momentler aracılığıyla eski düzenin tamamen ortadan kaldırılıp yeni bir düzenin yaratılmadığı gerçeğidir. Çünkü miras alınan birtakım *yol bağımlı* kurumsal düzenlemeler ile sermayenin birikimine ve krizden kaçışa ilişkin yeni müdahaleler kaynaştırılıp (Lipietz, 1992) daha etkili olması beklenen *yeni* neoliberal reçeteye eklenmektedir. Kurumsal düzenlemeler yoluyla her türlü siyasi mekanizma diyalektik bir biçimde hem yol bağımlılığına hem de yolu yeniden şekillendirmeye adapte olmaktadır (Vincensini, 2001). Krize karşı bir savunma olarak yaratılan yapılandırmalar ve adaptasyon süreci sonunda neoliberalizm, yenilenmiş ve daha güçlü bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

2.3.3. Kentler

Kentler, ekonomik kriz ve sermayenin rekabet koşulları tarafından karakterize edilen belirli bir küresel ekonomik ortama gömülüdür ve bu nedenle neoliberal programlar tarafından doğrudan benimsenir (Brenner & Theodore, 2002). Çünkü neoliberalizmin alacalı özelliği (variegated neoliberalism), onun tamamlanmamış belki de hiç tamamlanmayacak karakterinin hayat bulacağı bir mekansallığa ihtiyaç duymaktadır (Brenner vd., 2010; Peck & Theodore, 2012). Burada aslında örtülü bir oyun metaforu geliştirerek, neoliberalizmde kuralların oyunun başında belirlenmeyip, yol boyunca konjonktürel olarak belirlenmesine dikkat çekilmektedir. Neoliberal çelişkinin devrede olduğu bu noktada, bir yandan küresel bir şablon varmışçasına oluşan söylem, diğer yandan yerel ölçekte belirli bölgelerin ön plana çıkarılmasıyla oluşan eşitsiz kalkınma mevcuttur. Bu süreçte neoliberalizmin mekansallığı, bağlamsal özgünlüğü açığa çıkaran önemli bir unsura dönüşmektedir. Neoliberal politika reçetelerinin hayata geçirilmesinde ise kentsel mekan ilk sırada yer almaktadır. Hatta Brenner ve Theodore (2002) bu süreçte kentleri, "*neoliberal politika deneyleri için kurumsal bir laboratuvar ve önemli bir coğrafi hedef*" olarak tanımlamaktadır. Bir fabrikanın işleyişi gibi yeniden üretim ve mutasyonun merkezi haline gelen kentler, artık neoliberal politika deneylerinin

uygulama laboratuvarı ve de kurumsal inovasyon ve politik ideolojik projelerin stratejik hedef noktaları halini almaktadır (Brenner & Theodore, 2002).

Neoliberalizmin kentleşmesini analiz eden Peck ve Tickell (1994), sürecin yıkıcı karakterine vurgu yaparken, Brenner ve Theodore (2002) yaratıcı momente ağırlık vermiş, neoliberal kentleşmenin yaratıcı ve yıkıcı momentlerini⁹ Kuzey Amerika ve Batı Avrupa kentleri üzerinden saptamıştır. Buna göre, neoliberalizmin yeniden düzenlenmesi hususunda alınan önlemler kentsel mekanda yoğunlaşmış ve yerel yönetimlerde söz konusu süreçte büyük dönüşümler yaşanmıştır. Özellikle girişimcilik söylemi üzerinden belediyelerin yetki ve etki alanı genişletilmiş, bünyesindeki hizmetlerin özelleştirilmesine izin verilmiştir. Bu süreçte, kentsel mekan sermaye sınıfının çıkarlarına hizmet edecek biçimde en uygun hale getirilerek kentin rant değeri yüksek alanları yapıyla çevre ile donatılmıştır. Kent merkezlerindeki kamusal alanların zayıflatılması, sınıfsal eşitsizliğin mekânsal üretimini de artırmıştır. Brenner ve Theodore (2002) burada iki noktaya dikkat çekmektedir. Birincisi, neoliberal kentleşme sürecinin yere özgü niteliğinin dikkate alınması gerekliliğidir. Çünkü neoliberalizmi deneyimleme süreci, miras alınan kurumsal düzenlemeler ile ilişkilendirilerek açıklanmalıdır. İkincisi, neoliberalizmin 1970'lerden beri sürekli olarak mutasyon geçirerek kendini her defasında daha dinamik bir biçimde yeniden var etmesidir. Peck ve Tickell'dan (2002) ödünç alınan "neoliberalizmin mutasyonu" kavramsallaştırması, neoliberal yerleşmenin stratejik kentsel alanlara demirlendiğini ifade etmektedir. Bu iki faktörün dikkate alınma gerekliliği, neoliberalizmin mekânsal gömülülüğüne ve böylece yerelliğine vurgu yapmaktır.

Kentleşmenin neoliberalleşme süreci, üç evre halinde mutasyona uğramıştır. Bu evreler erken/ilk neoliberalizm (proto-neoliberalizm), etkisizleştirme neoliberalizmi (roll-back neoliberalism) ve yayılma/genişleme neoliberalizmi (roll-out neoliberalism) olarak adlandırılmaktadır (Akyol, 2016). (1)*Proto-neoliberalizm*: 1970'lerdeki ekonomik bunalımdan çıkmanın yolu, eski sanayi kentlerinde büyümenin yeniden teşvik edilmesi ile gerçekleşmiştir. Buna göre, eski sanayi kentlerine sermayeyi çekmek üzere yatırımların artırılması teşvik edilmiştir. (2)*Roll-back neoliberalizm*: 1980'lerden sonra dış yatırımların artırılması büyük şirketlere verilen devlet destekleri ve özelleştirmeler yoluyla

kentlerde iş iklimi yaratmak adına kentsel girişimciliğin önü açılmıştır. (3)*Roll-out neoliberalizm*: 1990'lardan itibaren neoliberalizmin kendi iç çelişkilerini aşmak üzere kentlerde metalaşmanın ve böylece küreselleşmeye entegre olmanın zorunluluğu, tüm dünyaya kaçınılmaz olarak lanse edilmiştir. Bu dönemden itibaren kentler, yapıyla çevrenin üretimiyle hızla dönüştürülmeye başlamıştır (Brenner & Theodore, 2002; Peck & Tickell, 2002; Peck vd., 2009). Bu aşamada kentsel mekânda kamusal alanlar tasfiye edilerek (Brenner ve Theodore, 2002), kentler ayrıcalıklı sınıfların tüketimine yönelik proje uygulamalarının (güvenlikli siteler, alışveriş merkezleri, rezidanslar, plazalar vb.) şantiyesine dönüştürülmüştür.

Peck vd. (2009) yaratıcı ve yıkıcı momentleri, neoliberal kentleşme mekanizmalarını saptayarak somutlaştırmıştır. Bu mekanizmaların saptanmasında ise özellikle devletin yeniden ölçeklendirilmesi yoluyla yerelliğin ön plana çıkarılmasına ve kentin paylaştırıldığı yeni aktörlere dikkat çekilmiştir. Buna göre, merkezi hükümetin yerel yönetimlere olan kaynak desteği kısıtlanarak neoliberal yeniden yapılanma sürecinde yıkıcı moment yaratılmış; yeni reçetede ise kentlerin iç dinamiklerine göre büyümesinin ve yerel girişimciliğin desteklenmesi, yaratıcı moment olarak sunulmuştur. Bu sırada, belediyelerin vergi yükünün artırılması ihmal edilmemiştir. Dahası, neoliberal kentleşme sürecinde yerel yönetimlere yüklenen mali sorumlulukların da çözümü merkezi otoriteler tarafından yerel hükümetlere sunulmuştur. Buna göre, belediyelere ait kamu hizmetlerinin kamu tekelinden soyutlanarak özel sektöre devredilmesi, devletin hem ulusal hem de yerel düzeyde sosyal devlet anlayışını terk etmesi ve buna yönelik hizmetlerin özelleştirilmesi, düşük gelirli grupların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik oluşturulan sosyal konutların yok edilerek kentlerde konut üretimine yönelik yeni aktörlerin ve gayrimenkul piyasalarının oluşturulması, neoliberal kentleşme sürecine eklenmesinin yıkıcı ve yaratıcı momentleri olarak karşımıza çıkmıştır (Theodore vd., 2012).

Neoliberalizmin bir çelişkisi olarak teoride ve pratikte farklılaşan neoliberal devlet (Harvey, 2015), gerek ulusal gerekse yerel düzeylerde yaratıcı momentleri harekete geçirmek için kentsel mekanı maksimum düzeyde kullanmıştır. Bu bağlamda yapıyla çevre ile kentsel formun dönüşümü dikkat çekici bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır. Kentin dönüşümüne yönelik ilk adım "en büyük" olanın inşası

⁹ Neoliberal kentleşme mekanizmalarını yönetim ve mekan boyutunda belirleyerek her birine yönelik yıkıcı ve yaratıcı momentlere yer verilen çizelge, Şerife Geniş tarafından Türkçe

literatüre kazandırılan "Neoliberal Kentçilik: Kentler ve Piyasaların Egemenliği" başlıklı çalışmada mevcuttur. Bu nedenle, mevcut metin içinde çizelgeye yeniden yer verilmemiştir (Ayrıntı için bk. Theodore vd., 2012:34-35).

(Bora, 2016; Tokdoğan, 2018) ile ilgili söylemler aracılığıyla toplumun mekandan soyutlanması ve kentin küçük bir sınıfın hizmetine sunulması sessizce gerçekleştirilmiştir. Sonuçta kent soylulaştırma sınırının ötelenerek kutuplaşmanın arttığı (Peck vd., 2009) ve birbirine zıt yapıların (gecekondu ile rezidans gibi) çizgisel bir hat tarafından ayrıştığı bir ortama dönüştürülmüştür.

3. TARTIŞMA VE SONUÇ

Kapitalizmde mekan sabitlenemez (Brenner vd., 2014). Ekonomik ve toplumsal iki gücün sürekli olarak karşıtlık halinde olması, mekanın durmaksızın dönüşüm içinde olmasına ve bu da kentlerin sürekli olarak yeniden üretilen bir nesneye dönüşmesine neden olmaktadır. Bununla birlikte mekan sadece yapı bir çevre değil, aynı zamanda devletin gücünü temsil eden ve onun tarafından kontrol edilen bir üretim ve tüketim nesnesidir (Katznelson, 1992). Mekana atfedilen bu anlamlar, “Mekan, kimin için?” sorusunu gündeme getirmektedir. Çünkü sahip olduğu tüm çatışma, çelişki ve dengesizliklere rağmen neoliberalizm, kentlerin sosyo-mekansal yeniden düzenlenişinde önemli rol oynamakta ve böylece sermayenin sürekli kar güdüsünü karşılamayı başarmaktadır (Brenner vd., 2014). Diğer yandan devletin sermaye çıkarına olan hizmeti, endüstriyel kapitalizmde mekanı bölüp parçalayarak, toplum ve onun ihtiyaçlarından ayrıştırmaktadır (Katznelson, 1992).

Devlet ile sermaye arasındaki bu karşılıklı etkileşim sürecinde ihtiyaç duyulan coğrafi ölçek kent iken, oyunu kazanan kesim her zaman sermaye sınıfı olmuştur. Dolayısıyla bu durum kentleri, farklılıklardan doğan zenginliğin mekanı olmaktan ziyade, kentin belirli noktalarının cilalanması ile eşitsiz kalkınmanın derinleştiği, böylece yoksul kesimin mülksüzleştirilerek mekansal olarak da ötelendiği, nihayetinde ayrışmanın şiddetlendiği mekanlara dönüştürmüştür. Bu sayede, kentin taşıdığı anlamlar da değişmiştir. Öyle ki kent, günlük pratiklerinde onu sahiplenen sakinlerin yeri olmaktan (Schmid, 2014), değişim değeri yüksek bölgelerin elit kesiminin ve iktidarın kalesine dönüştüğü bir yere evrilmiştir (Lefebvre, 1996; Lefebvre, 2013).

Sayer’e (1992) göre kent, açık bir sistemdir; çünkü kentin gelişmesindeki kırılma noktaları farklı değişkenler ve aktörler tarafından belirlenmektedir. O, bu nedenle niteliksel anlamda kentleşmeyi anlamının ve açıklamanın tek bir teori veya nedensellik ile gerçekleştirilemeyeceğini savunmaktadır. Çünkü içinde bulunduğumuz yüzyılda iktidar, mekan ile özdeşleşmiş, aktörler ve ölçekler değişse de hedefe giden yol, *mekana hakim olma* arzusu üzerinden şekillenmektedir. Bunun en açık örneği ise neoliberal

kentleşme sürecinde yetkinin yeniden ölçeklendirilmesi sonucu yerel yönetimlerin kenti sermayeye hazır hale getiren önemli bir aktöre dönüştürülmesidir (Erman, 2010). Ardından, kent yöneticilerinin sürekli olarak “kenti yenileme” söylemi, kentleşme için zorunlu bir eylem haline getirilmiştir (Karaman, 2008). Ancak kent merkezinin makyajlanarak değişim değerinin artırıldığı ve bu sonuçtan yalnızca küçük bir nüfusun yararlandığı bir süreç ortaya çıkmaktadır ki, bu süreçte yoksullukla mücadele etme söylemi, mekânın değişim değeriyle birlikte yoksullarla mücadeleye dönüşmektedir (Karaman, 2008). Öyle ki, neoliberal kentleşme sürecinde suç cezalandırılarak yoksulluk suç haline getirilmiş (Collier, 2012) ve böylece neoliberalizmin arzulu olduğu Sentör devlet anlayışı sessiz sedasız güçlenmiştir. Bu çelişkiyi yaratıcı sınıf teorisi üzerinden okuyan Krätke’nin (2014) de meseleye yaklaşımı benzerdir. Florida’nın (2002) yaratıcı sınıf teorisi, müdahaleci politikaların hayata geçirilmesinde faydalı ve ikna edici bir reçete sunuyor gibi görünebilir. Ancak kentlerin ayrıcalıklı grupların yaşam standardına göre yeniden dizayn edilmesi ve böylece haklarının güçlendirilmesi, etkisiz bir devlet ile değil, neoliberal reçeteyi uygulamada kolaylaştırıcı rolün hakkını veren bir devlet ile mümkün olmaktadır.

Loïc Wacquant’ın (2012) dediği gibi, “neoliberalizmi *yeni* yapan devletin piyasa kurgusunu gerçekleştirmeye, toplumsal ilişkileri düzenlemeye ve kolektif temsilleri yeniden üretmeye yönelik tüm eylemlerin *düzenleyicisi* olarak rolünün yeniden tanımlanmasıdır”. Bu bağlamda neoliberalizm, bir ekonomik rejim değil, devletin ürettiği politik bir projedir (Wacquant, 2012). İşte bu noktada, soylulaştırma, bir kentsel kalkınma projesi olarak görülebilir (Krätke, 2014). Soylulaştırılacak bölge, önce suç ve yoksullardan temizlenecek ardından “gittikçe varlıklı hale gelen kullanıcılar için mekan üretimi” (Hackworth, 2002; Slater, 2014) gerçekleştirilecektir. Bu durumda, başlangıçta kentsel kalkınma projesi olan soylulaştırma, artık mekanı ayrıcalıklı hale getiren ve ayrıcalıklı kesimin hizmetine sunan bir neoliberal kentleşme pratiğine dönüşmektedir. Marcuse’a (2014) göre, eleştirel kent teorisinin bu noktadaki görevi, sorunların ifşa edilmesine katkı sağlamak, ifşa edilen bu sorunların asıl nedenlerine karşı tepkiler geliştirmek ve politikleşmiş bir tepkiyi görünür kılmaktır. Çünkü eleştirel kent teorisinin asli görevi, bir sömürü malzemesi haline gelen kenti, anket kategorilerinin pozitivist yavanlığı ile açıklamaya çalışmaktan kurtararak, tartışmaya daha sağlam bir analitik, politik ve ahlaki çerçeve sunmaktır (Slater, 2014).

Neoliberalizmin evrensel tanımında serbest piyasaya yapılan vurgu, neoliberalizmin kalkınma

ideolojisine hizmet ettiği inancını güçlendirmiştir. Oysaki Weber'in (2018) çalışması neoliberal anlayışın yerleşik partizan tercihlerin dışına çıkabileceğini, hatta komünizm ve neoliberalizmin siyasi anlamda nasıl melezleşebileceğini Çin örneğinde göstermiştir. Goldstein (2012) ise neoliberalizmin teorisi ile pratiği arasındaki uyumsuzluğu, Bolivya örneği üzerinden tartışmıştır. Araştırmada bu uyumsuzluk, Bolivya'da yerli sosyalizmin güçlü temsilcisi olduğunu iddia eden Eva Morales hükümetinin, başlangıçta suyu temel insani bir hak olarak tanımlamasına rağmen Brezilya ile ticari ilişkileri hızlandırmak için yağmur ormanları üzerinden büyük bir otoyol projesini inşa etmesi, su dağıtımını kentlerin zengin bölgeleri ile sınırlandırması ve Cochabamba kentinde yerli halkın suya erişimini kısıtlaması, yerli halkın yerel hükümete karşı protestoları ve kentin bir çarpışma alanı haline getirilişi örnekleriyle ele alınmıştır. Garretton'un (2017) çalışmasında, Şili'nin başkenti Santiago kentinin sermaye sınıfının hizmetine sunulacak biçimde yeniden düzenlenmesi sonucu devlet yatırımlarının nasıl büyük toprak sahipleri ve sanayi yatırımlarını destekleyen bir araca dönüştürüldüğü anlatılmaktadır. Çalışmada kent merkezinin özel mülkiyet alanları ile üst gelir grubunun hizmetine açılarak kamusal üretim kapasitesinin zayıflatıldığı bir yapının ipuçları verilmektedir. Şili örneği, neoliberalizmin uygulanması açısından bir laboratuvar olarak kabul edilmektedir (Karakuş Candan, 2014). Turut (2018), Türkiye'nin neoliberalleşme deneyimini Eskişehir ve Konya kentleri üzerinden incelemiştir. Çalışmada 24 Ocak 1980'de ülkede yeni bir ekonomik paradigmaya geçişin nasıl kentleşmeye "yola bağımlı" bir karakter kazandırdığı ve zamanla yaratıcı ve yıkıcı momentlerin ne gibi kolaylaştırıcı roller üstlendiği, iki farklı dünya görüşüne sahip büyükşehir belediyesinin uygulamalarının nasıl benzeştiği örnekleriyle ortaya koyulmuştur.

Neoliberalizmin en önemli coğrafi ölçeği olan kentin olağanüstü kaygan bir zeminde yer alması (Brenner vd., 2014a), elbette araştırma nesnesi olması halinde birtakım güçlükleri de beraberinde getirmektedir. Ancak eleştirel kent teorisyenleri, kent araştırmaları yapılırken teori hevesinin girdabına düşülmemesi gerektiğini ifade ederek araştırmacıları yeni kavramlar ve yöntemler bulmaya davet etmektedir. Buna göre, 1930-1960 yılları arasında zirve noktasına ulaşan Chicago Okulu kent araştırmaları veya 1970'lerin Marksist kent araştırmalarında olduğu gibi kent teorileri kapalı sistemlere hapsedilmek yerine eklektizm ile kucaklaşmalıdır (Brenner vd., 2014a). Harvey filminden örnek veren Ollman (2019), "Kapitalizm görünmez bir tavşan değil, ama ilk bakışta göze

çarpacak bir şey de değil" demek suretiyle, kapitalizmin nasıl bir şey olduğunun anlaşılması ve fark edilmesi için bile, dikkatlerin öğeleri her zaman apaçık ortada olmayan belirli ilişkilere yöneltilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu nedenle kent çalışmalarına diyalektik bir yaklaşımın dahil edilmesi, teori indirgemeciliği tehlikesinin de önüne geçecektir.

"Diyalektik, insanoğlu bu gezegende ilk ortaya çıktığından beri çeşitli biçimlerde ve hep var olmuştur. Çünkü insanın yaşamı, sürekli olarak ardalanan değişim ve süreçleri kapsamaktadır [...] 'bugün' dediğimiz an veya zaman dilimi 'dün' var olanın içinden geçip, onun olasılık ve olanaklarını da içerecek biçimde; 'yarın' olacakları ve olabilecekleri de belirleyecek şekilde ortaya çıkmaktadır" (Ollman, 2019). Bu bağlamda, kentlerin neoliberalizm ile imtihanını anlamak için içinden geçtikleri süreçleri doğru okumak önemlidir. Çünkü kapitalizmin hâkim olduğu toplumsal ilişkiler sonucu üretilen mekan, toplumsal iktidar mücadelesini de beraberinde getirmektedir (Pınarcıoğlu vd., 2010). Nitekim kentsel mekan, kapitalizmin geleceğini belirleyecek mücadelelerin hem arenası, ortamı hem de menfaat noktası (Brenner vd., 2014) ise kent artık sınıflar için de bir "çarpışma noktası" (Harvey, 2008) haline gelmektedir. Bu çarpışmanın bir tarafında yoksun olanların ve mülksüzleştirilmişlerin itiraz ve eylemlilikleri, diğer tarafında ise egemen sınıfın toplumsal ve doğal kaynakları kendi çıkarları için sömürgeleştirme stratejileri vardır (Brenner vd., 2014). Eleştirel kent teorisi de bu mücadelenin maddi, söylemsel ve politik boyutlarını tartışarak (Yiftachel, 2014), gündelik pratiklerinde onu deneyimleyen sahipleri kentsel mekanda görünür kılmayı ve sahiplerine kentsel mekanı iade etmeyi amaçlamaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir. <i>The authors declared no conflict of interest</i>
Finansal Destek / funding conditions	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. <i>The authors declared that this study has received no financial support</i>
Yazar Katkıları/Author Contributions	Yazarlar/Authors
Çalışmanın içeriği ve tasarımı/Conception/Design of Study	Hatice Turut – E. M. Özgür
Metodoloji/Methodology	Hatice Turut – E. M. Özgür
Veri toplama-oluşturma-iyileştirme/Data Curation	
Analiz/Analysis and interpretation of data	
Görselleştirme/ Visualization	
Yazı taslağı/Writing - Original Draft	Hatice Turut – E. M. Özgür
Yazma - İnceleme ve Düzenleme/Writing - Review & Editing	Hatice Turut – E. M. Özgür
Proje yönetimi/Project administration	

REFERANSLAR

- Aksoy, A. (2014). İstanbul'un neoliberalizmle imtihanı. A. Bartu-Candan & C. Özbay (Eds.) içinde *Yeni İstanbul Çalışmaları Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar* (s. 27-46). İstanbul: Metis.
- Akyol, S. (2016). Neoliberalizm tartışmalarına maliye politikası çerçevesinden bir bakış. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 291-307.
- Arı, A. (2006). Küreselleşme ve kuralısızlaştırma, *Çalışma ve Toplum*, 3, 23-30.
- Barnett, C. (2005). The consolations of 'neoliberalism', *Geoforum*, 36, 7-12.
- Berger, M. (1999). Up from neoliberalism: Free-Market mythologies and the coming crisis of global capitalism, *Third World Quarterly*, 20(2), 453-463.
- Bora, T. (2016). Türk muhafazakarlığı ve inşaat şehveti büyük olsun bizim olsun. T. Bora (Ed.) içinde, *İnşaat Ya Resulullah* (s. 9-16). İstanbul: İletişim.
- Braithwaite, J. (2000). The new regulatory state and the transformation of criminology, *British Journal of Criminology*, 40, 222-238.
- Braithwaite, J. (2005). Neoliberalism or regulatory capitalism. *RegNet Occasional Paper*, 5, <https://ssrn.com/abstract=875789> veya <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.875789>
- Braithwaite, J. (2008). *Regulatory capitalism, how it works, ideas for making it better*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Brenner, N. (2014 [2012]). Eleştirel kent teorisi nedir?, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 29-46). İstanbul: Sel.
- Brenner, N., & Theodore, N. (2002). Cities and the geographies of actually existing neoliberalism. *Antipode*, 34(3), 349-379.
- Brenner, N., Peck, J., & Theodore, N. (2010). Variegated neoliberalization: geographies, modalities, *Global Networks*, 10(2), 182-222.
- Brenner, N., Marcuse, P., & Mayer, M. (2014 [2012]). Kar için değil halk için-giriş, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 15-28). İstanbul: Sel.
- Brenner, N., Madden, D.J., & Wachsmuth, D. (2014a [2012]). Asemblajlar, aktör-ağlar ve eleştirel kent teorisinin karşılaştığı zorluklar, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 155-181). İstanbul: Sel.
- Broomhill, R. (2001). Neoliberal globalism and the local state: A regulation approach. *Journal of Australian Political Economy*, 48, 115-140.
- Cahill, D. (2010). 'Actually existing neoliberalism' and the global economic crisis, *Labour & Industry*, 20(3), 298-316, DOI: 10.1080/10301763.2010.10669405
- Cahill, D., Cooper, M., Konings, M., & Primrose, D. (2018). Introduction: Approaches to neoliberalism, D. Cahill, M. Cooper, M. Konings & D. Primrose (Eds.) içinde *The Sage Handbook of Neoliberalism* (s. xxv-xxxiii). UK: SAGE.
- Collier, S.J., (2012). Neoliberalism as big Leviathan, or . . . ?, A response to Wacquant and Hilgers. *Social Anthropology*, 20(2), 186-195, doi:10.1111/j.1469-8676.2012.00195.x
- David, P. A., (1985). Clio and the economics of QWERTY. *The American Economic Review*, 75(2), 332-337.

- Dean, M., (2012). Free economy, strong state, D. Cahill, L. Edwards & F. Stilwell (Eds.) içinde *Neoliberalism: Beyond the Free Market* (s. 69-89). Cheltenham: Edward Elgar.
- Dumenil, G., & Levy, D. (2004 [2000]). *Capital resurgent: Roots of the neoliberal revolution*. (Çev. Derek Jeffers). Cambridge: Harvard University Press.
- Dworkin, G. (2020). *Paternalizm*, Stanford Felsefe Ansiklopedisi (Çev. Ali Berk Akbulut). <https://kualiafelsefedergisi.com/2020/07/paternalizm-stanford-felsefe-ansiklopedisi/>
- Erman, T. (2010). Kent çalışmalarının geçmişi ve bugünü: Hâkim paradigmlar ve yeni sorunsallar, *İdealkent*, 1, 32-43.
- Florida, R. (2002). *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure, community, and everyday life*. New York: Basic Books.
- Friedman, M. (2002 [1962]). *Capitalism and freedom*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Garretton, M. (2017). City profile: Actually existing neoliberalism in Greater Santiago, *Cities*, 65, 32-50.
- Geniş, Ş. (2020). Giriş: Otoriter neoliberalizm ve otoriter kentleşme, Ş. Geniş (Ed.) içinde *Otoriter Neoliberalizmin Gölgesinde: Kent, Mekân, İnsan* (s. 9-38). Ankara: Nika.
- Goldstein, D. (2012). Decolonialising "actually existing neoliberalism", *Social Anthropology*, 20(3), 304-309.
- Gottdiener, M. (2001 [1984]). Mekân kuramı üzerine tartışma: Kentsel praksise doğru. (Çev. H. Çağatay Keskinok). *Praksis*, 2, 248-269.
- Hackworth, J. (2002). Postrecession gentrification in New York City, *Urban Affairs Review*, 37(6), 815-843.
- Harvey, D. (2008). *The Right to the City*, <https://davidharvey.org/media/righttothecity.pdf>
- Harvey, D. (2012 [2001]). *Sermayenin Mekânları Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru*. (Çev. Başak Kıcırcı, Deniz Koç, Kıvanç Tanrıyar & Seda Yüksel). İstanbul: Sel.
- Harvey, D. (2015 [2005]). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. (Çev. Aylin Onacak). İstanbul:Sel.
- Hilgers, M. (2012). The historicity of the neoliberal state, *Social Anthropology*, 20(1), 80-94.
- Janebová, R. (2022). Loïc Wacquant, the concept of the "centaur state" and social work: The case of the Czech Republic, *European Journal of Social Work*, 25(1), 4-14, DOI: 10.1080/13691457.2020.1819206
- Jones, M., & Ward, K. (2002). "Excavating the logic of British urban policy: Neoliberalism as the "crisis of crisis-management." *Antipode*, 34(3), 473-494.
- Jordana, J., & Levi-Faur, D. (2004). The politics of regulation in the age of governance, J. Jordana & D. Levi-Faur (Eds.) içinde *The politics of regulation* (s. 1-28). UK: Edward Elgar.
- Karakuş-Candan, T. (2014). *Neoliberal laboratuvar Şili*, İstanbul: NotaBene.
- Karaman, O. (2008). Urban pulse-(RE)making space for globalization in İstanbul, *Urban Geography*, 29(6), 518-525, doi: 10.2747/0272-3638.29.6.518
- Katznelson, I. (1992). *Marxism and the city*. Oxford: Clarendon Press.
- Krätke, S. (2014 [2012]). "Yaratıcı şehirler" in yeni kentsel büyüme ideolojisi, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 182-198). İstanbul: Sel.
- Kurtuluş, H. (2005). Bir 'ütopya' olarak Bahçeşehir, H. Kurtuluş (Ed.) içinde *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* (s. 77-126). İstanbul: Bağlam.
- Kurtuluş, H. (2005a). İstanbul'da kapalı yerleşmeler: Beykoz konakları örneği. H. Kurtuluş (Ed.) içinde *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* (s. 161-186). İstanbul: Bağlam.
- Lefebvre, H. (1996). *Writings on cities*. (Çev.&Der. Eleonore Kofman ve Elizabeth Lebas), UK: Blackwell Publishers.
- Lefebvre, H. (2013 [1970]). *Kentsel devrim*. (Çev. Selim Sezer). İstanbul: Sel.
- Lefebvre, H. (2014 [1974]). *Mekânın üretimi*. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Sel.
- Levi-Faur, D. (2005). The Global Diffusion of Regulatory Capitalism, *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 598(21), 12-32.
- Lipietz, A. (1992). A regulationist approach to the future of urban ecology, *Capitalism, Nature, Socialism*, 3(3), 101-110.
- Marcuse, P. (2014 [2012]). "Hangi kent kim(ler)in hakkı?", N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 47-71). İstanbul: Sel.

- Ollman, B. (2019 [2003]). *Diyalektiğin dansı: Marx'ın yönteminde adımlar*, İstanbul: Yordam.
- Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). *Reinventing government*, MA: Addison-Wesley.
- Öktem, B. (2005). Küresel kent söyleminin kentsel mekânı dönüştürmedeki rolü: Büyükdere-Maslak aksı, H. Kurtuluş (Ed.) içinde *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* (s. 25-76). İstanbul: Bağlam.
- Özdemir, E. (2010). Kentin tanımlanmasında sosyolojik yaklaşımlar: Toplumsal süreç ve/veya mekânın çözümlenmesi, *İdealkent*, 1, 44-77.
- Pacione, M. (2009). *Urban geography: A global perspective*, Routledge: London & New York.
- Page, S.E. (2006). Path dependence, *Quarterly Journal of Political Science*, 1, 87-115.
- Peck, J., Brenner, N., & Theodore, B. (2018). Actually existing neoliberalism, D. Cahill, M. Cooper, M. Konings & D. Primrose (Eds.) içinde *The Sage Handbook of Neoliberalism* (s. 3-15). UK: SAGE.
- Peck, J., & Theodore, N. (2012). Reanimating neoliberalism: process geographies of neoliberalisation, *Social Anthropology*, 20, 177-185.
- Peck, J., Theodore, N., & Brenner, N., (2009). Neoliberal urbanism: Models, moments, mutations, *SIAS Review*, XXIX(1), 49-66.
- Peck, J., & Tickell, A. (1994). Searching for a new institutional fix: The after-Fordist crisis and global-local disorder, A. Amin (Ed.), içinde *Post-Fordism: A Reader* (s. 280-315). Oxford: Blackwell.
- Peck J., & Tickell, A. (2002). Neoliberalizing space, *Antipode*, 34(3), 380-404.
- Penpecioglu, M. (2016). Yapılı çevre üretimi, devlet ve büyük ölçekli kentsel projeler: Kapitalist kentleşme dinamiklerinin Türkiye'deki son 10 yılı, T. Bora (Ed.) içinde *İnşaat Ya Resulullah* (s. 163-180). İstanbul: İletişim.
- Pınarcıoğlu, N.P., Kanbak, A., & Şiriner, M. (2010). Kent kuramları, Ö. Uğurlu, N.Ş. Pınarcıoğlu, A. Kanbak, M. Şiriner (Eds.) içinde *Kent Sosyolojisi Çalışmaları* (s. 71-102). İstanbul: Örgün.
- Sankowski, E. (1985). "Paternalism" and social policy, *American Philosophical Quarterly*, 22(1), 1-12.
- Sayer, A. (1992). *Method in social science: A realist approach*, Routledge: London & New York
- Schmid, C. (2014 [2012]). Henri Lefebvre, kent hakkı ve yeni metropol anaakımı, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 72-99). İstanbul: Sel.
- Schoenberger, E. (2004). The spatial fix revisited, *Antipode*, 36(3), 427-433.
- Slater, T. (2014 [2012]). Kayıp Marcuse Soylulaştırma ve Yerinden Etme Üzerine, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 227-261). İstanbul: Sel.
- Springer, S. (2012). Neoliberalism as discourse: between Foucauldian political economy and Marxian poststructuralism, *Critical Discourse Studies*, 9(2), 133-147.
- Swyngedouw, E. (1992). The mammon quest "glocalisation," interspatial competition and the monetary order: The construction of new scales, M. Dunford & G. Kafkalas (Eds) içinde *Cities and Regions in the New Europe* (s. 39-62). London: Belhaven Press.
- Şen, B. (2005). Soylulaştırma: Kentsel mekânda yeni bir ayrışma biçimi, H. Kurtuluş (Ed.) içinde *İstanbul'da Kentsel Ayrışma* (s. 127-160). İstanbul: Bağlam.
- Şengül, T. (2009). *Kentsel çelişki ve siyaset kapitalist kentleşme süreçlerinin etkisi*, Ankara: İmge.
- Tasan-Kok, Tuna. (2015). Analyzing path dependence to understand divergence: Investigating hybrid neo-liberal urban transformation processes in Turkey, *European Planning Studies*, 23(11), 2184-2209.
- Theodore, N., Peck, J., & Brenner, N. (2012 [2011]). Neoliberal kentçilik: Kentler ve piyasaların egemenliği. (Çeviren Şerife Geniş). *İdealkent*, 3(7), 21-37. <https://dergipark.org.tr/pub/idealkent/issue/36644/417168>
- Tokdoğan, N. (2018). *Yeni Osmanlılık hınç, nostalji, narsisizm*, İstanbul: İletişim.
- Turut, H. (2018). Türkiye'de Orta Ölçekli İki Kentin Neoliberal Kentleşme Deneyimi: Eskişehir ve Konya Örnekleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Vincensini, C. (2001). Is Path Dependence a Useful Concept to Analyse the Evolution of Ownership Structures in Central Europe? A Theoretical and Empirical Discussion. the Conference of "Institutions in Transition", 13-14 Temmuz, Slovenya. https://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/konferance/06/13_vincensini.pdf

- Wacquant, L. (2012). Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*, 20, 66-79. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2011.00189.x>
- Wacquant, L. (2014). Marginality, ethnicity and penalty in the neo-liberal city: an analytic cartography, *Ethnic and Racial Studies*, 37(10), 1687–1711, <http://dx.doi.org/10.1080/01419870.2014.931991>
- Warf, B., (Ed.).(2010). *Encyclopedia of geography*. SAGE Pub. <https://dx.doi.org/10.4135/9781412939591>
- Weber, I. M. (2018). China and neoliberalism: Moving beyond the China is/is not neoliberal dichotomy, D. Cahill, M. Cooper, M. Konings & D. Primrose (Eds.) içinde *The Sage Handbook of Neoliberalism* (s. 219-233). UK: SAGE.
- Yiftachel, O. (2014 [2012]). Eleştirel teori ve "gri alan" sömürgelerin seferberliği, N. Brenner, P. Marcuse & M. Mayer (Eds.) içinde *Kar İçin Değil Halk İçin* (Çev. Ali Yağız Şen) (s. 199-226). İstanbul: Sel.

